

สุนทรภู่สอนเรื่องอะไรบ้าง ในพระอภัยมณี

■ อัมพร สุขเกษม

บทนำ

ประโยชน์สำคัญของวรรณคดีนั้น มีผู้กล่าวไว้ว่า “มีประโยชน์ในที่นี้ ก็คือ ช่วยยกระดับจิตใจของผู้อื่นให้สูงขึ้น เป็นประหนึ่งอาหารใจ ช่วยทำให้ผู้อ่านเกิดสติปัญญา เป็นประหนึ่งอาหารสมอง ทั้งทำให้แลเห็นชีวิตมนุษย์ในแง่มุมต่างๆ ดังนั้นผู้ใดอ่านวรรณคดีจึงเป็นผู้มีโชคลาภพิเศษ กล่าวคือ ได้รับทั้งอาหารใจและอาหารสมอง ทั้งได้แลเห็นชีวิตมนุษย์ ในแง่มุมต่างๆ อีกด้วย”

หนังสือพระอภัยมณีเป็นหนังสือสำคัญเรื่องหนึ่ง มีความยิ่งใหญ่อยู่ในตัวเอง ด้วยความยาวของเนื้อเรื่อง ด้วยความแปลกใหม่ของจินตนาการของกวีผู้แต่ง และด้วยคุณค่าที่กวีสอนไว้นั้นด้วย ดังนั้นทุกครั้งที่ได้อ่านหนังสือพระอภัยมณี ก็อดเสียมิได้ที่จะเคารพรำลึกถึงท่านมหากวีสุนทรภู่ ซึ่งสร้างพระอภัยมณีขึ้น ความดีของพระอภัยมณีมีผู้พูดไว้ในที่ต่างๆ มากมาย หลายแห่งเกินจะจาระไน ไม่ว่าจะกล่าวถึงในเรื่องความไพเราะ จินตนาการ ฯลฯ แต่หนังสือพระอภัยมณีมิได้ด้อยเรื่องคุณค่าของการสอนใจเลย

สุนทรภู่สอนอะไรบ้างหรือ?

หากจะดูการสอนของสุนทรภู่จากพระอภัยมณี จะเห็นว่า สุนทรภู่ใช้วิธีสอนโดยแทรกคติข้อเตือนใจไว้ตามบทสนทนาของตัวละครต่างๆ เช่น ให้พระฤๅษีสอนสุดสาครว่า

“แล้วสอนว่าอย่าไว้ใจมนุษย์
มันแสนสุดลึกล้ำเหลือกำหนด
ถึงแก่วัลย์พันเกี่ยวที่เลี้ยวลด
ก็ไม่คดเหมือนหนึ่งในน้ำใจคน”

หรือให้สามพรามณ์พูดกับศรีสุวรรณว่า
“ธรรมดามาเที่ยวเกี่ยวผู้หญิง ต้องอ้อยอิ่งอดเปรี้ยวไว้กินหวาน” เป็นต้น

สุนทรภู่เป็นผู้ฉลาดและชำนาญในการที่จะนำสุภาษิต คำพังเพย ตลอดจนหลักธรรมที่คนไทยเคยได้ยินได้ฟังกันคุ้นหู เข้ามาแทรกในบทสนทนาของตัวละครได้อย่างเหมาะสมเจาะกับเนื้อเรื่อง ทำให้คนอ่านรู้สึกคุ้นเคยและไม่ขัดเขินต่อคำกล่าวอันเป็นข้อเตือนใจเหล่านั้น นี่กระมัง เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้คนทั่วไปท่องจำภาสิตของสุนทรภู่ได้มากกว่าสุภาษิตของคนอื่นๆ นอกไปจากเหตุที่ว่าสุนทรภู่เขียนกลอนที่มีลักษณะง่ายๆ แต่มีสัมผัส ทำให้จดจำได้ง่าย

หากจะจำแนกคำสอนของสุนทรภู่ในวรรณคดีเรื่องพระอภัยมณีแล้ว ก็จะพบว่าสุนทรภู่ได้สอนใจเรื่องต่างๆ ไว้หลายเรื่องด้วยกัน กล่าวคือ

เรื่องเกี่ยวกับการศึกษาหาความรู้

สุนทรภู่เป็นผู้ที่เห็นคุณค่าของความรู้ และเห็นว่า การมีปัญญาเป็นสิ่งที่ดีกว่ามีทรัพย์สิน หรือฤทธิ์อำนาจทั้งปวง ดังแสดงไว้หลายแห่ง เช่น เมื่อถูกพระบิดาคือท้าวสุทนต์ไล่ออกจากบ้านจากเมืองพระอภัยมณีมีที่ท้าวเป็นทุกซ์โศก แต่ศรีสุวรรณผู้ซึ่งมั่นใจในความรู้ความสามารถของตน ได้ทูลเตือนพระอภัยมณีว่า

“พระอนุชาว่าพี่นี้ซี้ซลาด
เป็นชายชาติช่างงาไม่กล้าหาญ
แม้ชีวิตยังไม่บรรลุลาย
ก็เซซานชอกซอนสัญจรไป
เพื่อพบพานบ้านเมืองที่โหมมั่ง
พอประทังกายอยู่อาศัย
**มีความรู้อยู่กับตัวกลัวอะไร
ชีวิตไม่ปลดปลงคงได้ดี”**

มีผู้นิยมท่องจำคำสอนที่กล่าวว่า “มีความรู้อยู่กับตัวกลัวอะไร ชีวิตไม่ปลดปลงคงได้ดี” กันได้มากมาย และมีคนไม่น้อยที่ถือสุภาษิตบทนี้เป็นแนวในการดำรงชีวิต

สุนทรภู่ยกย่องความรู้ว่าเป็นเลิศกว่าสิ่งทั้งปวง ดังเมื่อสุดสาครถูกขีเปลือยปลัดกตเวท และพระฤๅษีช่วยขึ้นมาได้นั้น พระฤๅษีสอนสุดสาครไว้ตอนหนึ่งว่า

“มนุษย์นี้ที่รักอยู่สองสถาน
บิดามารดารักมักเป็นผล
ที่พึ่งหนึ่งพึ่งได้แต่กายตน
เกิดเป็นคนคิดเห็นจึงเจรจา
แม้ใครรักรักมั่งซังซังตอบ
ให้รอบคอบคิดอ่านนะหลานหนา
**รู้สิ่งใดไม่สู้รู้วิชา
รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี”**

ในเรื่องพระอภัยมณี สุนทรภู่ได้สร้างตัวละครขึ้นตัวหนึ่ง ตัวละครตัวนี้ มีบทบาทไม่มากนัก

แต่ก็มีส่วนในการดำเนินเรื่องอยู่ไม่น้อย คือนางวาลี นางวาลีเป็นตัวละครที่สุนทรภู่เสนอขึ้นมาเพื่อชี้ให้เห็นว่า คนรูปชั่วตัวดำ แต่หากมีปัญญาความรู้ ก็อาจได้ดีได้ นางวาลีเป็นผู้วางแผนให้พระอภัยมณีได้เสกสมรสกับ นางสุวรรณมาลี และ เป็นผู้ “พลิกพลิกชีวิตหาเป็นอาวูฐ ประหารบุตรเจ้าลังกาให้อาสาญ” นางได้กราบทูลถึงความดีของนางเองต่อพระอภัยมณี เมื่อเข้าถวายตัว ชี้ให้เห็นความสำคัญของผู้มีปัญญาต่อบ้านเมือง และที่ น่าสนใจก็คือ สุนทรภู่ได้แต่งให้นางวาลีกราบทูลถึงความงามที่แท้จริงของหญิงอีกด้วย นางทูลว่าดังนี้

“นางทูลว่าข้าน้อยนี้รูปชั่ว
ก็รู้ตัวมันคงไม่สงสัย
แต่แสนงามความรู้อยู่ในใจ
เหมือนเพชรไพฑูรย์ฟ้าไม่ราศี
แล้วหมายว่าฝ่าพระบาทก็มีห้าม
ล้วนงามงามเคยประณตบาศรี
แต่หญิงมีวิชาเช่นข้านี้
ยังไม่มีไม่เคยเลยทั้งนั้น
จึงอุตส่าห์มายอมน้อมประณต
ให้พระยศใหญ่ยิ่งทุกสิ่งสรรพ
บรรดาผู้รู้วิชาสารพัน
จะหมายมั่นพึงพาบารมี
แม้ทรงศักดิ์รักโฉมประโลมสวาท
ไม่เลี้ยวปราศรัยไว้บำรุงซึ่งกรุงศรี
ก็ผิดอย่างทางธรรมนิยมประเวณี
เห็นคนดีจะไม่มาสามีกัด
ขอพระองค์ทรงตรึกให้ลึกซึ่ง
เป็นที่พึงแผ่ไปทั้งไตรจักร
อันรูปหญิงพริ้งเพริศล้ำเลิศลักษณ์
ดีแต่รักรอนราญการโลกีย์”

พรรณณะของสุนทรภู่ที่ว่า “อันรูปหญิงพริ้งเพริศล้ำเลิศลักษณ์ ดีแต่รักรอนราญการโลกีย์” นั้นตรงกับพรรณณะของคนบางกลุ่มในแง่ที่ว่า หญิงที่งามนั้นมีใช้งามรูปอย่างเดียว แต่หมายถึงที่ทำตัวให้เป็นประโยชน์แก่สังคมได้อย่างเต็มที่มากกว่า

ในเรื่องที่เกี่ยวกับวิชาความรู้นี้ สุนทรภู่ได้ยกย่องไว้อีกหลายแห่ง สุนทรภู่เชื่อมั่นว่า ปัญญาคือ การมีความรู้ความคตินั้น มีอำนาจกว่าสิ่งอื่น แม้บาทหลวงก็สอนนางละเวงไว้ว่า

“วิสัยคนทนคงเข้ายังพุทธ
ฤทธิรุทธแรงร้ายกายสิทธิ์
แม้เพลิงกาลผลาญแผ่นดินสิ้นชีวิต
อำนาจฤทธิพ่ายแพ้แก่ปัญญา”

เหตุที่สุนทรภู่ยกย่องวิชาว่าเป็นเลิศกว่าสิ่งทั้งปวงนั้น คงเป็นเพราะสุนทรภู่ดำรงชีวิตอยู่ได้โดยอาศัยวิชาความรู้โดยตลอด แม้เรื่องพระอภัยมณีสุนทรภู่ก็สร้างขึ้นจากความรู้ที่ท่านได้สะสมไว้ นำมาผูกเป็นโครงเรื่องขึ้นนั่นเอง

อย่างไรก็ตาม แม้สุนทรภู่จะสอนให้คนรู้จักตระหนักในค่าของความรู้เป็นอย่างยิ่ง แต่สุนทรภู่ก็มีความเห็นเช่นคนไทยสมัยก่อน (แม้สมัยนี้ก็ตาม) ว่า ผู้มีความรู้ดีนั้น ต้องมีผู้อุปถัมภ์ค้ำชูจึงจะรุ่งเรือง สุนทรภู่สอนเรื่องนี้ไว้ว่า

“พระทรงฟังสั่งให้นำคำประกาศ
พวกนักปราชญ์เปรียบเหมือนเพชรทั้งเจ็ดสี
ไม่มีทองรองรับเป็นเรือนมณี
รัศมีไม่สว่างกระจ่างตา
เหมือนคนดีมีครูซึ่งรู้รอบ
ไม่ทำชอบช่วยกษัตริย์ชดยศลา
ต้องตกอับลับชื่อที่ลือชา
ดังจินดาไร่เรือนก็เหมือนกัน”

เรื่องเกี่ยวกับความรัก และการโลกีย์

ในเรื่องพระอภัยมณี สุนทรภู่พูดถึงความรัก ความหึงหวง และธรรมชาติของมนุษย์ในเรื่องคู่ไว้หลายแห่งหลายมุม ทั้งนี้คงเป็นเพราะสุนทรภู่เองมีประสบการณ์ชีวิตกว้างขวาง มีคนที่รักหลายคน จึงรู้จักอิทธิพลและธรรมชาติของความรักได้ดี

พระอภัยมณีกับความรักต่างภาษาและต่างเผ่าพันธุ์

พระอภัยมณี

นางสุวรรณมาลี

นางละเวง

นางผีเสื้อสมุทร

นางเงือก

(ภาพประกอบ : ทุนไฟเบอร์กลาส จากพิพิธภัณฑ์หุ่นขี้ผึ้งไทย ต. ชุนแก้ว อ. นครชัยศรี จ.นครปฐม)

บทที่สุนทรภู่กล่าววิธิพลของความรัก
สุนทรภู่ได้ชี้ไว้หลายแห่ง เช่น สิ้นสมุทรถล่าวแก่นาง
อรุณรัศมีว่า

“พระว่าพื่อนี้พอมเพราะตรอมใจ
หนักอะไรจะเหมือนรักหนักอรุณ
อดอะไรจะเหมือนอดที่รสรัก
อกจะหักเสียด้วยใจอาลัยหา
ไม่เห็นรักหนักคืนในวิญญาน์
จะเป็นบ้าเสียดเพราะรักสลักทรวง
จะรอไปจนสมอารมณ์รัก
ทุกซัจะหนักตั้งคะเนทะเลหลวง”

ในบทขับกล่อมซึ่งนางยุพาพกากับนางสุลาสิวัน
ผูกขึ้นขับกล่อมนางละเวงนั้น สุนทรภู่ได้กล่าวถึงความ
รักไว้อย่างน่าฟังว่า

“หนาน้ำค้างพร่างพรอมจะห่มเสื่อ
พออุ่นเนื่อนอนสนิทพิสมัย
ถึงลมว่าวหนายิ่งจะผิงไฟ
แต่หนาน้ำใจจากล้นทุกวันคืน
แม้มีคู่ชูชิตสนิทนุ้ม
เหมือนห่อหุ้มผ้าทิพย์สักลึบผืน
หอมบุปผามาลัยไม่ยั้งยี่น
ไม่ชูขึ้นเช่นรสพจมาน”

สุดสาครเมื่อออกบวช ครั้นพอพบรักนาง
สุลาสิวันเข้า พรตพรหมจรรย์ก็แพ้อำนาจแห่งความรัก
ที่จริงกลอนตอนนี้สุนทรภู่แสดงความรู้สึกของสุดสาคร
แต่ถ้าพิจารณาเหตุก็เห็นว่าสุนทรภู่ชี้ให้เห็นอำนาจ
ของความรักซึ่งเหนือพรตพรหมจรรย์ของสุดสาครทีเดียว
สุนทรภู่อธิบายไว้ในตอนนี้ว่า

“พระฟังคำร่ำว่าให้ลาพรต
เสียดสลดรำลึกนึกขึ้นได้
ด้วยเดชะพระกุศลเข้าดลใจ
เสียดตายไม่เท่าสะอื้นกลืนน้ำตา
นางรู้ที่แกล้งจี้ที่สีข้าง

เหลียวเห็นนางนึกรักเป็นหนักหนา
จึงว่าพื่อนี้ไม่ขัดหทัย
อยากเป็นผาหรั่งเล่นเย็นเย็นใจ”

นอกจากสุนทรภู่จะชี้ให้เห็นอำนาจความ
รักแล้ว สุนทรภู่ยังได้ชี้ให้เห็น “ธรรมชาติ” ของความรัก
ไว้อย่างผู้เข้าใจโลกเป็นอย่างดีอีกด้วย เช่นบทที่
นางละเวงกล่าวแก่พระอภัยมณีว่า

“เขาย่อมเปรียบเทียบความว่ายามรัก
แต่น้ำผักดัมขมขมว่าหวาน
ครั้นจิตจางห่างเหินไปเนิ่นนาน
แต่น้ำตาลก็ว่าเปรี้ยวไม่เหลียวแล”

เป็นความสามารถพิเศษของสุนทรภู่ที่
สามารถนำเอาภพชาติที่คนไทยชินปาก มาเขียนเป็น
กลอนและแทรกไว้ในที่ที่เหมาะสม ข้อความจากกลอน
บทข้างต้นนี้ ท่านผู้อ่านคงจำได้ว่า คือคำกล่าวที่ว่า
“ยามรักน้ำดัมผักก็ว่าหวาน” นั่นเอง

ธรรมชาติ ของความรักอีกอย่างหนึ่งก็คือ ความ
หึงหวง ในพระอภัยมณีสุนทรภู่แทรกบทหนึ่งไว้
หลายตอน ตอนที่สนุกที่สุดเห็นจะเป็นตอนหึงหน้าป้อม
ขอแนะนำท่านให้ไปอ่านบททวนดู

มีบทกลอนในพระอภัยมณีตอนหนึ่ง ซึ่ง
สุนทรภู่แสดงให้เห็นถึงอำนาจของความหึงหวงได้ดีนักโดย
ให้นางสุวรรณมาลี ซึ่งตามเรื่องเป็นคน “ซี้หึงเหมือน
หนึ่งเสื่อ” อยู่แล้ว เป็นผู้กล่าวคำรำพันออกมาว่า

“อันโคกอื่นหมื่นแสนใดแดนโลก
มันไม้โคกลึกซึ่งเหมือนหึงผัว
ถึงเสียดทองของรักสักเท่าตัว
ค่อยยังชั่วไม่เสียดตายเท่าชายเขื่อน
ถึงสมบัติวัดถาวรรดาคักดี
ลูกที่รักร่วมใจก็ไม่เหมือน”

ในด้านการครองรัก สุนทรภู่สอนให้หญิงรู้จัก
หน้าที่ซึ่งปฏิบัติต่อสามีเป็นอย่างดีเพื่อให้ความรักดำรง
อยู่ได้ โดยให้พระมารดาเป็นผู้สอนนางเกษราว่า

“อย่าถือองค์นั่งลักษณะว่าอัคเรศ
 แม่ดวงเนตรนึกว่าเป็นทาสี
 ต้องชื่อตรงจงรักด้วยภักดี
 ถึงราตรีกราบบาทอย่าขาดวัน
 ถ้าเธอกริ้วแม่อย่าโกรธพิโรธตอบ
 ประณตนอบไอนอ่อนค้อยพ่อนผัน
 อนึ่งเหล่าสาวสุรางค์นางกำนัล
 อย่าป้องกันหึงหวงให้ล่วงเกิน
 เมื่อคราวทุกข์ปลุกใจให้ฟุ้งขึ้น
 อย่าเริ่งรีนเรีคร้างทำห่างเหิน
 ราชการภารธุระอย่าละเมิน
 จิงเจริญราศีไม่มีมัว
 อันหนึ่งดีเพราะผลปรนนิบัติ
 รักษาสัตย์สู้ม้วยลงด้วยผ้า
 ผ้ายังรักหนักหญิงก็ยิ่งกลัว
 อย่าถือตัวต่อชายจะหน่ายใจ”

กลอนที่ยกมานี้ ชี้ให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าในสมัยของสุนทรภู่ภรรยาที่ดีมีลักษณะอย่างไร คำสอนของสุนทรภู่ตอนนี้ บางเรื่องยังมีคุณค่าต่อการประกอบฐานะครอบครัวอยู่ไม่น้อย นี่พูดถึงในแง่ของการประกอบครอบครัว ถ้าพูดถึงสิทธิสตรีก็เป็นไปอีกเรื่องหนึ่ง แต่ท่านผู้อ่านก็มีสิทธิ์ที่จะปฏิบัติตามหรือไม่

เรื่องที่สุนทรภู่สอนไว้เกี่ยวกับความรัก ยังมีอีกมากมาย แต่เพื่อไม่ให้บทความต้องยืดยาวไป จะขอนำเสนอเพียงบางส่วนเท่าที่เสนอมาแล้ว แต่อย่างไรก็ตาม ขอเพิ่มเติมอีกเล็กน้อยเกี่ยวกับ การโลกีย์ ซึ่งเกือบดูเหมือนจะเป็นเรื่องเดียวกับความรัก

สุนทรภู่ชี้ให้เห็นว่า การผูกพันก็ด้วยเสน่ห์ที่ประเวณีโลกีย์รสนั้นมีอยู่โดยปรกติเป็นเรื่องธรรมดาตั้งพระอภัยพุดกับนางเงือกว่า

“ประเวณีมีทั่วทุกตัวสัตว์
 ไม่จำกัดห้ามปรามตามวิสัย
 นาคมนุษย์ครุฑาสุราลัย
 สุดแต่ใจปรองดองจะครองกัน”

ส่วนที่เป็นคำสอนของสุนทรภู่ในเรื่องความรักและการโลกีย์นี้ ขอบปิดท้ายด้วยกลอนซึ่งสุนทรภู่เขียนขึ้นอย่างเข้าใจธรรมชาติ และความปรารถนาในทางโลกีย์ของมนุษย์เป็นอย่างดีตอนหนึ่ง คือเมื่อกำลังถึงผู้หญิงเมืองรมจักร เมื่อฝ่ายชายต้องไปสงคราม คำกลอนตอนนี้อ่านได้หลายแง่หลายมุม นัก บางคนว่า สุนทรภู่เขียนเยาะเย้ย แต่ผู้เขียนเห็นว่าสุนทรภู่เขียนอย่างเห็นใจและเข้าใจธรรมชาติของคนมากกว่า คำกลอนตอนนี้อ่านว่า

“ที่หญิงติมิศักดิ์รู้รักผ้า
 ก็ซ่อนตัวมิให้ชายทั้งหลายเห็น
 ถึงยามนอนหมอนพุงกระดุกเขิน
 น้ำตากระเด็นดังหนึ่งกายแทบวายวาง
 ที่เช่นชั่วฟ้าต้องไปกองทัพ
 พอผ้าลับแล้วก็เดินออกเล่นทาง
 ที่กินลิกฝักลูกเลี้ยงไว้เคียงข้าง
 ถึงผ้าร้างสามปีไม่มีชู้
 ท่านผู้หญิงจึงเรือที่เหลือโศก
 กลายเป็นโรคเรอหวาลมผ่าวหู
 ให้บ่าวนวดปวดกระดุกถูกเส้นครู
 กลายเป็นงูพันก็ประชันโรง
 ที่ผ้าไปหลายปีจึงมีห้อง
 เหลือจะบึงปิดกันเหมือนคว้นโขมง
 บ้างคิดถึงหึงผ้ากลัวจะโกง
 ไปลงโรงเรือนใหญ่เหมือนไฟรม
 ด้วยเมียผ้าทั่วโลกที่โศกถึง
 เปรียบเหมือนหนึ่งเรือร้างค้างมรสุม
 ถึงตัวไปใจอยู่เป็นคู่คุม
 ทั้งแก่หนุ่มนึกเห็นก็เช่นกัน”

เรื่องเกี่ยวกับการศึกษาสงคราม

ตามประวัติ สุนทรภู่มีเชื้อทหาร แต่จะเป็นด้วยสุนทรภู่เป็นผู้ศึกษาหาความรู้อย่างกว้างขวาง จึงได้ศึกษาดำராพิชัยสงครามพอสมควร หรือจะเป็นด้วยคนไทยที่มีการศึกษาทุกคนต้องศึกษาดำราพิชัยสงคราม

ก็ไม่อาจทราบได้ ปรากฏว่า คำสอนของสุนทรภู่ ที่เกี่ยวกับการศึกษาสงครานั้น มีหลายตอนที่แสดงความรอบรู้ด้านการรบทัพจับศึกของสุนทรภู่ ดังจะยกคำกลอนของสุนทรภู่ในพระอภัยมณีบางตอนมาเปรียบเทียบกับตำราพิชัยสงครามของซุนจื๊อปราชญ์จีนให้ดู พระอภัยมณีตรัสกับอุศเรนตอนหนึ่งว่า

“เป็นโรมีที่ตรงจะยงยุทธ
การบุรุษรู้สิ้นทุกถิ่นฐาน
อันแบบยลกลศึกสี่ประการ
เป็นประธานที่ในกายของนายทัพ
ประการหนึ่งถึงจะโกรธพิโรธร้าย
หักให้หายเหือดไปเหมือนไฟดับ
ค่อยคิดอ่านการศึกษาให้ลึกกลับ
แม่นจะจับก็ให้มันค้นให้ตาย
อนึ่งว่าข้าศึกยังอีกอัก
จะโหมหักเห็นไม่ได้ตั้งใจหมาย
สืบสังเกตเหตุผลกลอุบาย
ดูแบบคายนาคตทั้งกำลังพล
อนึ่งให้รู้ที่รบที่หลบไล่
ทหารไม่เคยศึกต้องฝึกฝน
ทั้งถ้อยคำสำหรับบังคับคน
อย่าเวียนนวนวาทจาเหมือนงาช้าง
ประการหนึ่งถึงจะชนะศึก
ต้องตรองตรึกยกย้ายให้หลายอย่าง
ดูท่วงทีกิริยาให้ท่าทาง
อย่าละวางไว้ใจแก่ไพร่”

พิชัยสงครามของสุนทรภู่นี้ คล้ายกับตำราพิชัยสงครามของซุนจื๊อหลายประการ เช่น สุนทรภู่สอนให้แม่ทัพระงับความโกรธ และคิดการศึกษาให้ลึกกลับ ดังกลอนที่ว่า “ประการหนึ่งถึงโกรธพิโรธร้าย หักให้หายเหือดไปเหมือนไฟดับ” ซุนจื๊อสอนไว้ตรงกันข้ามว่า หากประสะงค์ชัยชนะจง “ทำให้แม่ทัพข้าศึกเกิดความโมโห และหัวหมุนวุ่นวายใจ” ส่วนกลอนของสุนทรภู่ที่ว่า “ค่อยคิดอ่านการศึกษาให้ลึกกลับ” นั้นตรงกับคำสอนของ

ซุนจื๊อที่ว่า “สงครามทุกแบบตั้งอยู่บนพื้นฐานของกลอุบาย” ซึ่งเป็นเรื่องเดียวกันนั่นเอง

ในส่วนที่เกี่ยวกับการคาดคะเนกำลังศึก สุนทรภู่สอนไว้ว่า

“อนึ่งว่าข้าศึกยังอีกอัก
จะโหมหักเห็นไม่ได้ตั้งใจหมาย
สืบสังเกตเหตุผลกลอุบาย
ดูแบบคายนาคตทั้งกำลังพล”

ปราชญ์ซุนจื๊อ “เมื่อข้าศึกรวมพลไว้หนาแน่น เตรียมต่อสู้ที่ใด กำลังของข้าศึกเข้มแข็งให้หลีกเลี่ยงเสีย”

สุนทรภู่ได้กล่าวถึงกำลังพลที่ใช้ในการรบว่า “ทหารไม่เคยศึกต้องฝึกฝน” ซึ่งหลักข้อนี้ ปราชญ์ซุนจื๊อของจีนก็ได้กล่าวไว้เช่นกันว่า ผู้ที่ชนะได้นั้นก็คือ “ผู้ที่มีนายทหารและไพร่พลที่ได้รับการฝึกหัดมาดีกว่า”

ที่กล่าวมานี้ เป็นการกล่าวเชิงเปรียบเทียบให้เห็นว่า สุนทรภู่มีความรู้ทางพิชัยสงครามอยู่มีใช้น้อย และข้อความที่นำมาสอนก็เป็นประโยชน์แก่แม่ทัพนายกองมีใช้น้อยเลย

สุนทรภู่สอนให้ทำสงครามโดยใช้ปัญญา และได้แสดงให้เห็นว่าตนรอบรู้กลศึกเช่นกัน เช่นที่สุนทรภู่ให้หัสถันว่าแก่ทหารเมืองการะเวกว่า

“วิสัยศึกลึกล้ำเป็นธรรมดา
มีปัญญาอ่อนมจะได้อภัยง่ายตาย
ผู้ใดเซอะเคอะคะจะเป็นเหยื่อ
เปรียบเหมือนเนื้อทั้งปวงติดบ่วงหาวาย”

พระอภัยมณีเองก็เคยกล่าวแก่ศรีสุวรรณว่า การรบที่จะมีชัยได้นั้นต้องวางแผนอย่างรอบคอบเช่นกัน โดยตรัสว่า

“อันต่อตีมีแพ้และชนะ
มิใช่จะเลิกล่าโยธาหาญ
วิสัยศึกตรึกตราต้องช้านาน
ต้องคิดการแรมปีจึงมีชัย”

ในด้านของกลศึก สุนทรภู่กล่าวถึงกลศึกบางชนิด เช่น กลหมุ่สู้เสื่อ

“ให้ล่อลวงล้างศึกอย่านึกหนี
อันกลหมุ่สู้เสื่อนั้นเหลือดี
ไม่ต่อตีต้อนรับเข้าตรงตริง”
หรือกลใช้ไฟดับไฟ

“ด้วยเห็นว่าข้าศึกมาฮึกโหม
จะจู่โจมจุดไฟเข้าไล่จับ
เหมือนไฟป่ามาใกล้จุดไฟรับ
จึงจะดับเพลิงได้ตั้งใจนึก”

จะเห็นว่า สุนทรภู่มิได้สอนเฉพาะการเรียนและการรักเท่านั้น ในด้านการรบก็สอนไว้ไม่น้อย และสุนทรภู่เองเป็นผู้สอนให้เห็นว่าผู้หญิงก็ดี เด็กก็ดี ใช้ทำสงครามได้ทั้งสิ้นถ้ามีการฝึกฝนดี หากพิจารณากันให้ถ่องแท้แล้ว สุนทรภู่ดูเหมือนจะเป็นคนแรกที่มีความคิดจัดตั้งกองลูกเสือขึ้นด้วยซ้ำ เรื่องนี้ มีผู้พูดไว้หลายแห่งแล้ว จึงขอเว้นไว้ไม่พูดถึง คงพูดเฉพาะประเด็นที่สุนทรภู่สอนไว้ในพระอภัยมณีต่อไป

เรื่องเกี่ยวกับศีลธรรม และการดำรงชีวิต

ดังเป็นที่ทราบโดยทั่วไปว่า สุนทรภู่มีความสามารถที่จะนำสุภาษิตไทยมาดัดแปลงเป็นกลอนแล้วนำไปเป็นบทพูดของตัวละครต่างๆ ได้อย่างแนบเนียน ในส่วนนี้ จะขอยกบทสุภาษิตของสุนทรภู่จากพระอภัยมณีมาให้ดูเป็นบางบท เช่น

“อันกำเนิดเกิดมาในหล้าโลก
สุขกับโศกมิได้สิ้นอย่างสงสัย”
“คำโบราณท่านว่าอย่าละโมภ
ถ้าหลงโลกลาภน้อยจะพลอยหาย”
“คำผู้ใหญ่ย่อมว่าข้าเป็นการ
ยิ่งเนิ่นนานก็ยิ่งเห็นจะเป็นคุณ”
“การนิทานกาเลเหมือนเทน้ำ
ไม่ชอกช้ำเหมือนเอามีดลงกรีดหิน”

“อันทุกข์โศกโรครภัยในมนุษย์
ไม่รู้สิ้นสุดลงที่ตรงไหน”

“ที่รักกันสรรเสริญเจริญสิ้น
ที่ซึ่งนิทานแถลงทุกแห่งหน”
“การทั้งหลายร้ายดีมิได้พัน
จะกลัวคนครหาว่ากระไร”

“ประเพณีดีให้หลังหัก
มันก็มักทำร้ายเมื่อภายหลัง
จะเซใหญ่ไปถึงน้ำมีกำลัง
ถึงเสียชั่งเข้าถึงดงก็คงร้าย”

“แล้วสอนว่าอย่าไว้ใจมนุษย์
มันแสนสุดลึกล้ำเหลือกำหนด
ถึงเถาวัลย์พันเกี่ยวที่เลี้ยวลด
ก็ไม่คดเหมือนหนึ่งในน้ำใจคน”

“ถึงคับที่มีผู้ว่าอยู่ได้
แต่คับใจอยู่ยากลำบากเหลือ”
“แต่โบราณท่านว่าอย่าขาย
อย่ามั่งง่ายเงินก็ลองทองก็ผัน”

ฯลฯ

สุภาษิตสอนใจทางโลก ที่สุนทรภู่นำมาแทรกไว้ในพระอภัยมณียังมีอีกมาก ที่นำมาเสนอนี้เป็นส่วนน้อยเท่านั้น หากท่านอยากจะศึกษาให้ละเอียดก็ย่อมจะทำได้ และน่าจะได้ลองทำเป็นอย่างยิ่ง

นอกจากสุภาษิตทางโลกแล้ว สุนทรภู่ได้แทรกธรรมะไว้ในเรื่องพระอภัยมณีมากมาย เช่น

“คือรูปรสกลิ่นเสียงไม่เที่ยงแท้
ย่อมเฒ่าแก่เกิดโรคโศกสงสาร
ความตายหนึ่งพึงให้เห็นเป็นประธาน
หวังนิพพานพ้นทุกข์สูงกุสบาย
ซึ่งบ้านเมืองเคืองเข็ญถึงเช่นนี้
เพราะโลกก็ยัดมหาพาดินหาย
อันศีลห้าว่าอย่าทำให้จำตาย
จะคอบบายภูมิขุมนรก

หนึ่งว่าอย่าลืกลูกเขาของเขานี่
 มาชมชื่นฉ้อฉลคนโกหก
 หนึ่งทำซู้ๆเขาเล่าลามก
 จะตายตกในกะทะอเวจี
 หนึ่งสูบฝิ่นกินสุรามุสาวาท
 ใครทำขาดศีลห้าสิ้นราศี
 ใครลัถย์ชื้อถ้อมันในขันตี
 จะถึงที่พระนิพพานสำราญใจ
 อย่าโกรธซึ่งหึงสาพยาบาท
 นึกว่าชาติก่อนกรรมจะทำไฉน
 เหมือนดุมวงกงเวียนเวียนไป
 อย่าโทษใครนี่เพราะกรรมจึงจำเป็น
 ประการหนึ่งซึ่งขาดพระศาสนา
 ทั้งโลกาเกิดทุกข์ถึงยุคเข็ญ
 ซึ่งจะกลับดับร้อนให้ผ่อนเย็น
 ก็ต้องเป็นไมตรีปรานีกัน”

กลอนที่ยกมากล่าวบทนี้ เป็นหลักธรรมดา
 สามัญที่ชาวพุทธทั่วไปรู้อยู่แล้วเป็นอย่างดี แต่บางตอน
 สุนทรภู่กล่าวถึงซึ่งถึงนิพพานก็มี เช่น

“ทั้งแก่แต่สาวทนมุ่มย้อมลุ่มหลง
 ด้วยรูปทรงสมเล่ห์เสนาหา
 เป็นพัวเมียเคลี้ยคลอครันมรณา
 ก็กลับว่าผีสง่าง่างเห็นกัน
 จงหวังพระปรมาควาโมกข์
 เป็นสิ้นโคกลิ้นสุดมนุษย์สวรรค์
 เสวยสุขทุกเวลาทิวาวัน
 เหนือจะนับกับปีภักดิ์พุทธันดร”

ได้กล่าวแล้วว่า สุนทรภู่เป็นผู้ฉลาดในการที่
 จะนำสุภาษิต คำพังเพย ตลอดจนหลักธรรมที่คนไทย
 เคยได้ฟังกันคุ้นหู เข้ามาแทรกในบทสนทนาของตัว
 ละครได้อย่างเหมาะสม ทำให้ผู้อ่านคุ้นเคยและจดจำ
 คำสอนเหล่านั้นได้ดีและอาจนำไปใช้เตือนใจคนได้ไม่
 น้อย เรื่องที่สุนทรภู่สอนไว้ในพระอภัยมณีก็มีมากมาย
 ดังได้ยกตัวอย่างไว้บ้างแล้ว

ในทรศนะของผู้เขียน การที่จะรำลึกถึง
 และทดแทนบุญคุณท่านกวีผู้ยิ่งใหญ่ท่านนี้ นอกจาก
 น้อมจิตรำลึกถึงพระคุณท่าน ทำบุญกุศลอุทิศให้ตาม
 ประเพณีแล้ว การศึกษางานและปฏิบัติตนตามแนว
 คำสอนของท่านก็น่าจะเป็นวิธีทดแทนบุญคุณที่ดีมาก
 อีกวิธีหนึ่ง

